

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ «ՄՇԱԿ»-Ը
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌԱԿԱՆԵՐՈՒՄ»
ՆՎԻՐՎԱԾ «ՄՇԱԿ»-Ի ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ
150-ԱՄՅԱԿԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ-2024

**ՀՀ ԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ**

ՄԻՋԱՋԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

**«Մշակ»-ը պատմության զուգահեռականներում»
նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին
Երևան, 2022 թ. հունիսի 14-16**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

**««Мшак» на мериданах истории»,
посвящённая 150-летию основания газеты «Мшак»
Ереван, 14-16 июня 2022 г.**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA INSTITUTE OF HISTORY**

INTERNATIONAL CONFERENCE

**““Mshak” in parallels of history”
dedicated to the 150th anniversary of “Mshak”
Yerevan, June 14-15, 2022**

**ՄԵՍՐՈԲ Ա. ԱՇԽԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՏԱՐ
254**

**ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES**

254

Երևան - 2024

ՀՏ 94(479.25):070(091)(082)

ԳՄԴ 63.3(52)+76.0գ43

Մ 840

Տպագրվում է <<ԳԱԱ Պատմության ինսկրիպուլի գիրական
խորհրդի որոշմամբ

Գիտական խմբագիրներ՝

Պ. գ.դ, պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյան

պ.գ.թ. Ստ. Պետոյան

բ.գ.թ. Մ. Հովսեփյան

պ.գ.թ. Ա. Կարապետյան

Տեքստը բնագրի հետ համեմատեց Ն. Հարությունյանը

«Մշակ»-ը պատմության գույզահեռականներում»:

Մ 840 Միջազգային գիտաժողով նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման
150-ամյակին.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024.-
573 էջ:

Գրիգոր Արծրունուն և «Մշակ» լրագրին նվիրված միջազգային
գիտաժողովի սույն տպագիր վերարտադրությունը բազմակողմա-
նիորեն լրացրանում է այդ լրագրի ամենատարբեր հրապարակումնե-
րի և հոդվածների գնահատականը: Ուշագրավ է այն, որ գիտաժողովի
նյութերում վերհանվում են այնպիսի հիմնահարցեր, որոնց չեն
անդրադառնել լրագրի հետազոտողներն իրենց աշխատություննե-
րում: Եվ այս առումով՝ կարծում ենք գիտաժողովն իր նշանակալի
ներդրումն է բերել ականավոր խմբագրի և նրա լրագրի հայ-
գիտության մեջ բողած ժառանգության ուսումնասիրությանը:

ՀՏ

94(479.25):070(091)(082)

ԳՄԴ 63.3(52)+76.0գ43

ISBN 978-9939-892-44-3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024

**«Մշակ»-ը պատմության գուգահեռականներում՝
նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	8
ԷՒԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ	
1920 թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄՈՒԸ	
«ՄԾԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ	9
ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՈՅԱՆ	
ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐՁՈՒԳԱԼՅԱՆ-«ՄԾԱԿ» ԱՌԵՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
.....	24
ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՂՈՎՏՅԱՆ	
«ՄԾԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ	35
ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ	
ԲԱՔՎԻ ՀԱՅԵՐԻ 1918 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ	
«ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ	47
ԴԱՎԻԺ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՅՈՒՆԻՆԻ ԵՎ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ...	61
ՄԱՐԻԱ ԲՐՈՒՏՅԱՆ	
ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ	
«ՄԾԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ (1919–1921 թթ.)	70
ՐԱՓԱՅԼ ԱԲՐԱՄՅԱՆ	
НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ГЕНЕАЛОГИИ ГРИГОРА АРЦРУНИ	
.....	82
ԱՐՄԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ	
«ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ՐԱՖՖՈՒ ԳՆԱՀԱՏՄԱՐ	97
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ	
«ՄԾԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ	
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	109
ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ	
ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՄԾԱԿԻ»	
ԷԶԵՐՈՒՄ	125
ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ «ՄԾԱԿ»	
ՕՐԱԹԵՐԹԸ (1915 թ.)	136
ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ	
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ	
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ «ՄԾԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ (1914–1920 թթ.)	151
ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ	
«ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ	

ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	166
ՆԵՐՄԵՀ ՎՐԴ. ԱԼՈՅԱՆ	
ԳԱՂԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԾԵՐԵՆՑԻ ՄՏՔԵՐԸ	
ԵՎ «ՄԾԱԿ»-Ի ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ178	
ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ	
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՄԾԱԿ»-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ	
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ (1918 թ. ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ).....192	
ФЛОРА АРАКЕЛЯН	
АРХИВНОЕ ДЕЛО ГАЗЕТЫ «МШАК» (1883 Г. – 1912 Г.) В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ИСТОРИЧЕСКОМ АРХИВЕ (РГИА)	206
ՍՈՒՍԱՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	
«ՄԾԱԿԸ» ԵՐԵՎԱՆՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ218	
ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ	
ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐ «ՄԾԱԿ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ229	
ՖԵԼԻՔՍ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ	
«ՄԾԱԿ» ԹԵՐԹԸ ԻՍՊԱՆԻԱՑՈՒՄ ԿԱՌԼՈՍՅԱՆ	
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ239	
ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
ԶԱՎԱԽԵՑՈՒ (ՂԱԶԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)	
• <ՈՒԾԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄԾԱԿԻ» ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ «ՄԾԱԿՈՒՄ» (1899-1903, 1908 թթ.) ..256	
ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄ «ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ (1909-1911 թթ.)263	
ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ	
ՊԱՐՄԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕԶԱԽԱԾ «ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ.....277	
ԱՐՓԻՆԵ ԲԱԲԼՈՒՅՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱՐՑՅԸ ԵՎ «ՄԾԱԿԸ» (1880-1914 թթ.).....290	
ԼԻԼԻԹ ՔՈՍՅԱՆ	
«ՄԾԱԿԸ» ՀԱՅ ԳԱՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ)305	
ՆԱՐԻՆԵ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ314	
«ՄԾԱԿԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԶՈՒԳԱՀԵՇՆԵՐ «ՄԾԱԿԻ» ԵՎ	

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՍՆԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ)	314
ԱՆԻ ՖԻԾԵՆԿՃԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵՑԻՆԵՐԸ «ՄԾԱԿ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՆ_ՄԵԶ (Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ)	326
ԶԵՍՆԻ ԹԱՄՄԱՐՅԱՆ ՎԻՐԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄԾԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՆ (1918-1921 թթ.)	339
ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ԽՈՐԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ԽԱՆՉԱԴՅԱՆԸ «ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿԻՑ (1886-1901 թթ.)	352
ՆԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄՅԱՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՄԱԲԱՆՈՂ	365
ԶՈՅԱ ԶԱՏԻԵՅԱՆ Կ. ՊՈԼՏԻ «ՊԱՐՉԱՍԵՐ ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄԾԱԿՈՒՄ»	376
ՀԵՆՐԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ՝ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՔԵՆԱՐԴԱՏ	385
ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄԾԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ	395
ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ, «ՄԾԱԿԸ» ԵՎ ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՑԸ	411
ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄԾԱԿ»-Ի ԵՎ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԲԱՆԱՎԵճԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1870-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	429
ՍՈՒՄԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ-«ՄԾԱԿ» ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	447
ԷԼՄԻՐԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱՋՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԵՎ «ՄԾԱԿԻ» ՀԵՏ	464
ՄԱՐԻՆԵ ՄԱՐԳՍՅԱՆ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄԾԱԿ»-ՈՒՄ	475

ԱՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ	
ՔՐԻՍՏՈՓՈՐ ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐՉԱՆ՝ «ՄԾԱԿԻ» ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ	
ԹՂԹԱԿԻՑ.....	491
ԱԾԽԵՆ ԶՈՒԼԹԱԼԱԿՅԱՆ	
ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ «ՄԾԱԿ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ.....	504
ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՄԱԼՅԱՆ	
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՑԱՍՑԸ ԵՎ «ՄԾԱԿԸ».....	515
ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ	
ՀՈՒՃԱՐՁԱՆԵՐԻ ՊԱՌՊԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄԾԱԿԻ»	
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ	536
ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՂԱԶԱՐՅԱՆ	
«ՄԾԱԿ»-Ը ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	
(1870-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	549
ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ	
«ՄԾԱԿ»-Ը ԵՎ ՐԱՖՖՈՒ «ԽԵՆԹԸ» ՎԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	561